

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

DOI 10.26565/2227-6521-2023-51-01

УДК 159.964.26:929Фройд]:355.01:128

ФРОЙД І ВІЙНА

Зубарєв Олександр Сергійович – кандидат соціологічних наук, доцент закладу вищої освіти кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, 61022, Україна, e-mail: alexandr.zubarev@karazin.ua, ORCID iD: <http://orcid.org/0000-0002-9722-2851>

У статті в історико-соціологічній ретроспективі розглядається проблематика війни в контексті життя та творчості Зігмунда Фрейда. Використовуючи персональний підхід до аналізу історико-соціологічного матеріалу, автор аналізує вплив війни на життя З. Фрейда. Зазначається, що, незважаючи на скрутне матеріальне становище, перебування трьох синів З. Фрейда на фронті, часи Першої світової війни були для нього досить плідними. Саме в цей час були опубліковані знамениті «Вступні лекції з психоаналізу», з яких фахівці іноді рекомендують починати знайомство з цим вченням. Детально аналізуються погляди З. Фрейда на війну та смерть, викладені в есе «Рефлексії щодо війни та смерті», написаному через шість місяців після початку Першої світової війни. У цій роботі засновник психоаналізу висуває дві тези: 1) війна призводить до розчарування у цивілізації, 2) війна призводить до зміни нашого ставлення до смерті. Війна знімає з людини цивілізаційні культурні нашарування, повертаючи її до первісного стану, який перебуває в глибинах нашого несвідомого. Окрема увага приділяється листуванню З. Фрейда та А. Ейнштейна, в якому обговорюється проблема війни. На запитання А. Ейнштейна, чи є спосіб позбавити людство від загрози війни, З. Фройд відповідає негативно. На його думку, вирішення конфліктів за допомогою сили притаманне всім тваринам, включаючи людину, хоча в процесі цивілізації роль людського інтелекту як в актуалізації конфліктів, так і в їхньому подоланні/мінімізації, суттєво зростає. За З. Фрейдом, як підкреслюється у статті, інстинкт смерті діє в кожній людині: внутрішньо він проявляється, коли ми несвідомо прагнемо власного знищення, а зовнішньо – коли ми прагнемо смерті іншого. Перенос руйнівних імпульсів на інших людей, на зовнішній світ є способом зберегти себе, тому повністю подолати людську агресивність неможливо. У статті також розглядаються напрацювання Ваміка Д. Волкана та Бівіан Четріт-Ватін, які розвивають психоаналітичний підхід до війни. Підсумовуючи, автор стверджує, що наразі моральний та політичний розвиток помітно відстає від техніко-технологічного, що не може не викликати серйозного занепокоєння та змушує шукати нові можливості для запобігання та вирішення конфліктів невійськовим шляхом.

Ключові слова: психоаналіз, війна, конфлікт, історія соціології, інстинкт смерті.

Для цитування: Зубарєв О. Фройд і війна. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. 2023. Випуск 51. С. 7-16. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2023-51-01>

How to Cite: Zubarev, O. (2023) 'Freud and war'. Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods. 51. pp. 7-16. doi: <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2023-51-01>

*«Все те, що сприяє розвитку цивілізації, працює проти війни»**З. Фройд***Постановка проблеми та актуальність статті**

Можна назвати багато імен відомих соціологів, на життя та творчість яких вплинули світові війни: фундатор соціологізму Еміль Дюркгайм, представник формальної соціології Георг Зіммель, засновник феноменологічної соціології Альфред Шюц. Персональний підхід до аналізу історико-соціологічного матеріалу особливо релевантний до теми війни в житті класиків соціології, оскільки передбачає, що життя та соціологія нерозривні, що концепт, який виник в надрах соціології, має автора, життя якого розгорталося в певному соціально-історичному контексті. З огляду на це, зрозуміти концепт важко, а то й неможливо, нічого не знаючи про історичні умови, в яких жив його творець. Звернення до постаті основоположника психоаналітичного напрямку в соціології Зігмунда Фрейда, на долю якого випала Перша світова війна і початок Другої світової війни, є актуальною у зв'язку з війнами та воєнними конфліктами, які відбувалися і відбуваються у XXI столітті. З. Фройд є тим автором, який не тільки пережив трагічні події європейської історії першої половини XX століття, але й у своїх роботах намагався зрозуміти, що таке війна, що вона говорить нам про природу людини і як її пережити.

В умовах сучасної російсько-української війни, особливо її повномасштабної фази, звернення до творчої спадщини З. Фрейда, його осмислення війни крізь оптику психоаналізу та власного життєвого досвіду має надзвичайну **актуальність** як із суто наукової (історико-соціологічної), так і з практично-політичної точки зору.

Ступінь наукової розробленості проблеми

Цікаво, що навіть у навчальних виданнях із історії класичної соціології автори тією чи іншою мірою торкаються теми війни в житті З. Фрейда. Один із найбільш відомих сюжетів, який ми знаходимо майже в усіх підручниках з історії соціології, описує події 1930-х років, коли в Німеччині все більше посилювалися антисемітські настрої. Гітлерівці у Берліні влаштували кілька публічних спалень книг З. Фрейда, на що він зауважив: «Який прогрес! У Середньовіччі спалили б мене самого, тепер же вони задовольняються спаленням моїх книг» (цит. за: [1, с. 161]). Також часто згадується історія щасливого порятунку З. Фрейда із окупованої нацистами Австрії у 1938 році. Спочатку З. Фройд не хотів покидати Відень, у якому в будинку № 19, розташованому на вулиці Берггассе (район Альзергрунд), проживав зі своєю сім'єю впродовж 47 років. Втім, невдовзі стало зрозумілим, що на З. Фрейда як єврея за походженням чекає або еміграція, або смерть. На визволення засновника психоаналізу були спрямовані зусилля багатьох відомих і впливових людей того часу, зокрема Франкліна Рузвельта та Беніто Муссоліні. Дзвінок останнього став вирішальним, за З. Фрейда дозволили внести викуп, який заплатила його колишня пацієнтка, онука Наполеона Марія Бонапарт. Вона віддала за З. Фрейда два палаци. Після цього йому та його родині дозволили покинути Відень. Сім'я емігрувала до Лондона [1]. Чотирьом рідним сестрам З. Фрейда так і не вдалося покинути країну, вони загинули в концтаборах [2].

У XXI столітті, коли цивілізація, здавалося б, піднялася на новий, якісно вищий техніко-технологічний рівень розвитку, ми знову маємо вир військових конфліктів по всьому світі, хоча були (помилково) впевнені, що глобальні руйнівні війни залишилися в темному минулому людства. Сьогодні психоаналітичний погляд на війну і загалом ідеї З. Фрейда щодо війни та смерті широко обговорюються як у психоаналітичному товаристві, так і за його межами. Це цілком очікувано, адже знову гостро постає питання причин війни та пошуку шляхів, які б могли запобігти війнам у майбутньому.

Серед досліджень, в яких психоаналіз З. Фрейда розглядається в контексті війни, привертає увагу робота Скотта Гілама [3], окремий розділ якої присвячується обговоренню впливу війни на життя та творчість З. Фрейда; робота з «політичного фрейдизму» Елі Зарецького [4], який розглядає вплив війни на становлення основоположних концептів психоаналізу; дослідження Лірана Радзінського [5], який концентрує увагу на проблемі смерті та стверджує, що З. Фройд уникає питання смерті, що призводить до порушення всієї теоретичної структури психоаналізу; Талії Мораг [6], яка аналізує зміни у концепції несвідомого З. Фрейда, що, ймовірно, пов'язані з досвідом Першої світової війни, який йому довелося пережити. До питання розвитку психоаналізу в часи Першої світової війни звертається Нолен Герц [7], який досліджує проблеми, розглянуті на симпозиумі З. Фрейда та його колег «Психоаналіз та воєнні неврози».

Роботи З. Фрейда про війну перебувають у центрі уваги Давида Павон-Куельяра [8], Дай Цуя [9] та інших науковців. Багатьом сучасним дослідникам відправною точкою для роздумів стає листування З. Фрейда та А. Ейнштейна, в якому піднімається проблема війни. Цей обмін думками двох відомих вчених став приводом для подальшого психоаналітичного дослідження феномену війни в найрізноманітніших контекстах. Серджіо Бенвенуто [10] пише про насолоду від війни, критикуючи фрейдівську тезу про те, що

культура працює проти війни; Вівіан Четріт-Ватін [11] намагається розширити тему «Чому війна?», досліджуючи мотиви, що лежать в основі прагнення до миру в людях; Крістен Вайт [12] зосереджується на роботі Альфреда Адлера, розкриваючи соціально-політичний вимір проблеми війни; Жан-Клод Столоф [13] ставить питання про війну в епоху антропоцентризму; Вамік Волкан [14] розробляє концепти, які дозволяють зрозуміти ідентичність великої групи, яка була травмована війною. Нещодавно листування З. Фрейда та А. Ейнштейна було повністю опубліковане в журналі «Психоаналіз» українською мовою [15].

Мета цієї статті полягає у з'ясуванні впливу війни на життя та творчість З. Фрейда, розкритті його поглядів на війну та смерть, а також у висвітленні деяких сучасних концепцій, які розвивають психоаналітичний погляд на війну.

Виклад основного матеріалу

Вплив війни на З. Фрейда

Перша світова війна (1914-1918) безпосередньо вплинула на З. Фрейда. Надія на швидку перемогу Австро-Угорщини поступово змінювалася відчаєм та розчаруванням у людстві, що виявилось здатне на безпрецедентне насильство. Всі троє синів З. Фрейда були мобілізовані. Двоє з них брали безпосередню участь у бойових діях: Мартін – у Росії та Італії, Ернст – в Італії. Олівер служив в Австрії в інженерних військах. Відомо, що Мартін був поранений в бою та потрапив у полон до італійців. Батьки сильно переживали за долю своїх дітей, але, зрештою, всі троє повернулися додому [3, р. 59; 63-64].

Війна вкрай негативно позначилася на психоаналітичній практиці З. Фрейда, оскільки кількість пацієнтів суттєво зменшилася, пішли на війну деякі колеги вченого, діяльність Міжнародної психоаналітичної асоціації була майже паралізована. У 1914 році у листі до Ернеста Джонса він писав: «Я не обдурюю себе: весна нашої науки раптово закінчилася, нас чекає поганий час; все, що ми можемо зробити, – це підтримувати вогонь палаючим у кількох вогнищах, поки сприятливіший вітер не дасть змогу розпалити його знову на повну силу» [3, р. 61].

Протягом війни З. Фрейд виступав з публічними лекціями, серед слухачів яких були його доньки Анна та Матильда. Ці лекції під назвою «Вступні лекції з психоаналізу» були опубліковані у 1916 і 1917 роках і є одним з найпопулярніших його творів, з якого деякі фахівці рекомендують починати знайомство з психоаналізом [3, р. 62].

Попри досить непогане матеріальне становище до початку війни, згодом З. Фрейд торкнулася нестача коштів та навіть їжі. Був випадок, коли З. Фрейд попросив здійснити оплату за статтю, яку він писав для одного угорського журналу, не грошима, а картоплею. Фінансово його підтримували родичі з Великобританії та багатий шурина із Сполучених Штатів Елі Бернейс. Декілька пацієнтів, яких З. Фрейд приймав під час війни, були іноземцями, тому могли платити в рублях та фунтах, вартість яких була більша за австрійську крону, яка швидко знецінилася. За таких умов З. Фрейд визнавав, що майже збанкрутився під час війни [3, р. 63].

Разом із тим, часи війни були досить плідними для З. Фрейда як теоретика. Саме в період з 1914 до 1919 рік він розвиває свої основоположні ідеї щодо структури психіки, в якій виокремлює три компоненти: *Воно*, *Я* і *Над-Я*. Ця концепція говорить нам, що психіка є результатом розвитку, який позначений боротьбою, конфліктами та протиріччями.

Воно – це найбільш глибокий, найдавніший і найобширніший компонент у структурі психіки, царина несвідомого й первинних інстинктів, яка вільна від форм і принципів, що конституують соціального індивіда, впливу часу й протиріч; *Воно* не знає розрізнення на добро та зло, не знає настанови на самозбереження, а прогне лише до задоволення потреб у відповідності з принципом задоволення. *Воно* – джерело всіх тих сил, які ми можемо назвати деструктивними, хоча з точки зору *Воно* ці сили перебувають поза межами добра та зла, будь-яких оцінок [3, р. 59-61], [11].

Над-Я – це компонент у структурі психіки, який формується в процесі соціалізації та є інтерналізацією суспільних норм та цінностей, які дитина засвоює від своїх батьків або людей, які їх замінюють. Дитина пізнає цей світ через їхню поведінку, вона бачить, які вчинки призводять до конфліктів і негативних санкцій, а які схвалюються та підтримуються позитивними санкціями, і вчиться вчиняти так, щоб уникати неприємностей. Цей компонент психіки є результатом перетворення зовнішнього контролю у самоконтроль, по суті, це те, що ми називаємо совістю [3, р. 59-61], [11].

Я – це компонент психічного апарату, який відповідає за прийняття рішень і зв'язок із навколишнім середовищем. Якби нами керувало лише *Воно*, то ми б діяли відповідно до принципу задоволення так, щоб задовольнити бажання швидко й повністю. Це небезпечно для існування організму, тому *Я* враховує соціальні обмеження, що накладаються зовнішнім світом, підпорядковуючи нашу поведінку принципу реальності, який також передбачає кінцевою метою задоволення всіх бажань, проте відкладене та неповне. Таким чином, мета *Я* – збереження цілісності організму доти, доки не буде знайдено прийнятних рішень для задоволення бажань [3, р. 59-61], [11].

Для З. Фрейда було очевидно, що бажання знущатися, володарювати, вбивати – все це стосується примітивних людських інстинктів, що містяться у *Воно*, а тому постійно існує небезпека, що ці бажання

можуть взяти гору в людини. *Танатос* - вічний супутник *Еросу*, як і *Ерос* – вічний та безсмертний супутник *Танатоса*.

Погляди З. Фрейда на війну та смерть

Майже кожен із авторів, які звертаються до фрейдівського бачення війни, відмічає його песимістичність. Можна припустити, що принаймні частково це зумовлено біографічними обставинами, оскільки З. Фрейд пережив Першу світову війну, а також зазнав репресій, що передували Другій світовій війні. У похмурості поглядів автора на проблему війни ми можемо переконалися, звернувшись до есе З. Фрейда «Рефлексії щодо війни та смерті» [17], написаного через шість місяців після початку Першої світової війни. Тезисно розглянемо основні ідеї цієї роботи.

Теза перша – війна призводить до розчарування у цивілізації.

Цивілізована людина зачарована досягнутим рівнем культурного розвитку. Як Азирафасель із «Добрих передвісників»¹, вона не хоче знищення світу, який дарує їй стільки естетичних вражень. Розуміючи, що війни будуть завжди, допоки існують розбіжності між державами та народами, а структура інстинктів людини зберігає той самий порядок, що й раніше, цивілізована людина десь у глибині своєї цивілізованої душі вірить, що війна, якщо й буде, то буде іншою, ніж у темні часи, не такою жорстокою та руйнівною, як попередні. Сучасні держави встановлюють, як правило, суворі моральні вимоги до культурної людини і вимагають дотримання цих вимог. Наприклад, засуджують обман, брехню тощо [17]. Отже, логічно припустити, що ці держави будуть самі дотримуватися тих вимог, які висувують до своїх громадян, а конфлікти між ними відбуватимуться в рамках правил. Культурні стандарти, здавалося б, могли суттєво змінити війни: забезпечити поважливе ставлення до життя цивільних, особливо дітей, які в майбутньому мають будувати мирне співіснування між народами; сприяти збереженню соціальних інститутів, які задовольняють основні потреби людей [17].

Перша світова війна принесла жахливе розчарування. Як пише З. Фрейд, саме така війна, в яку ніхто не вірив, сталася. Набагато жорстокіша, безжальніша, кровопролитніша, ніж будь-яка війна в попередні часи. З. Фрейд описує сучасну йому цивілізовану людину, яка вірила в культурні цінності, як розчаровану та розгублену, застиглу в позі нерішучості. Дві речі викликають особливе розчарування: низька, звернена назовні моральність держав, які всередині забезпечують контроль над моральністю індивідів (парадоксально, коли життя своїх громадян держава високо цінує, а життя громадян іншої країни зневажає), і жорстокість у поведінці індивідів, на яку, здавалося, вони не були здатні. Щоб пояснити останню з перелічених причин розчарування, З. Фрейд викладає свою концепцію онтогенезу культурної людини. Він показує, що становлення культурної людини є трансформацією її егоїстичних нахилів в альтруїстичні, яка передбачає, що людина відмовляється від задоволення частини своїх бажань та починає бачити цінність у тому, що її люблять. Але це не означає, що попередні етапи її становлення зникають: «Якщо село виростає до міста, дитина стає чоловіком, то при цьому село та дитина гинуть у місті та у чоловікові. Тільки спогад може внести старі риси у нову картину; насправді ж старі матеріали або форми були усунені та замінені на нові. ... Стан речей, що не підлягає порівнянню, не можна описати інакше, ніж за допомогою твердження, що кожен більш ранній ступінь розвитку зберігається поряд із пізнішим, який із нього виник» [17]. Це означає, що примітивні стани завжди можуть бути відновлені, до них завжди можна повернутися, бо вони в якомусь сенсі невмирущі. Набагато складніше повернутися на більш високу ступінь культурного розвитку, яка була покинута. Таким чином, це одна із сторін бідь-якої війни – регресія, рух назад від культурного, складного до природного, примітивного, ініційований тим, що основні культурні заборони державою та суспільством знімаються, а отже, потяг до смерті може реалізувати себе в повній мірі. Ще один аспект цього процесу – зниження ролі інтелекту. З. Фрейд пише, що інтелект може працювати надійно тільки в тому випадку, якщо він позбавлений від впливу сильних емоцій. Інакше інтелект веде себе як інструмент волі, повністю підкорений інстинктам та емоціям. Раціональні аргументи стають безсилими перед могутніми афектами, значно ближчими до основоположних інстинктів. Це стосується цілих держав, які апелюють до інтересів, щоб раціоналізувати бажання. Про перші причини ненависті між народами З. Фрейд нічого не говорить, лише зауважує, що, можливо, подальший розвиток людства може щось змінити.

Теза друга – війна призводить до зміни нашого ставлення до смерті.

Ставлення людини до смерті в мирні часи можна описати так: ми намагаємося про неї не згадувати, хоча це і складно, оскільки вона постійно нагадує про себе. Як правило, люди заперечують її необхідність, намагаючись пов'язати з випадковістю. Психоаналітична школа стверджує, що кожен із нас у глибині душі не вірить у власну смерть та не може її собі уявити. Намагаючись уявити свою смерть, ми займаємо позицію спостерігача, який продовжує існувати. Тобто ми не здатні, не можемо уявити своє небуття. Ми зрідка свідомо бажаємо смерті іншим, особливо якщо ненавидимо когось. Ми пручаємося думці, що можемо бажати смерті комусь, кого ненавидимо або любимо й ненавидимо одночасно. Перед смертю

¹ Роман у жанрі фентезі, написаний у співавторстві Террі Пратчетом та Нілом Гейманом.

близьких, коханих ми повністю беззахисні. Як пише З. Фройд, «ми ведемо себе, як люди з роду Азра, які помирають разом із тими, кого люблять» [17]. Водночас, як зауважує З. Фройд, життя втрачає інтерес, коли «з життєвої боротьби виключається найвища ставка, тобто саме життя» [17]. Звідси зачарування кіно, літературою, театром, де можна померти разом із улюбленим героєм, нічим не ризикуючи [17].

Війна змушує нас повірити у смерть. Люди вмирають по-справжньому, кожен день. І для тих, хто не бере участь у війні, притаманний параліч волі, який пов'язаний зі втратою звичного сприйняття смерті. Щоб прояснити питання нашого ставлення до смерті, З. Фройд звертається до аналізу сприйняття смерті первісною людиною та сприйняття смерті, що зберігається у несвідомому цивілізованої людини [17].

З. Фройд стверджує, що у несвідомому ми так само не віримо у власну смерть, наше несвідоме таке ж кровожерливе стосовно чужих, таке ж амбівалентне стосовно тих, кого ми любимо, як первісна людина. Воно поза часом, будь-якими моральними обмеженнями зберігає в собі ставлення до смерті, властиве первісній людині [17].

Що ж робить з нами війна? На думку З. Фройда, «вона змиває з нас пізніші культурні нашарування і знову випускає на світло первісну людину, яка живе всередині нас. Вона знову змушує нас бути героями, які не бажають вірити у власну смерть, вона вказує нам, що чужаки – наші вороги, чиєї смерті треба добиватися або бажати, вона радить нам переступати через смерть тих, кого ми любимо» [17]. Відтак, на зміну «договору зі смертю» цивілізованої людини приходить «природа» первісної людини. Виникає питання, що ж робити в такому випадку, за умови, що війни будуть завжди? З. Фройд, по суті, не дає відповіді, зауважуючи, що, можливо, нам потрібно визнати місце смерті в житті, яке вона дійсно має, піти на компроміс із нашим несвідомим сприйняттям смерті, яке було придушене культурою. Це однозначно регрес, але він, можливо, здатний допомогти нам витримати життя, що під час війни є нелегким завданням [17].

Листування З. Фройда та А. Ейнштейна

Альберт Ейнштейн був серед числа тих, хто був запрошений у 1931 році Міжнародним інститутом інтелектуального співробітництва Постійного комітету з літератури та мистецтва для обміну листами між інтелектуалами, щоб служити спільним інтересам Ліги Націй та інтелектуального життя [12]. У 1932 році він написав листа Зигмунду Фройді «як фахівцю з людських інстинктів», в якому задав такі запитання: «Чи є спосіб позбавити людство від загрози війни?», «Як це можливо, що невелика група, яка прагне до політичної влади, підкорює волю більшості, яка вимушена нести втрати і страждати під час війни, на користь своїм амбіціям?», «Чому людина дозволяє довести себе до настільки дикого ентузіазму, який змушує її жертвувати своїм власним життям?», «Чи можливо контролювати психічну еволюцію людини, щоб зробити її стійкою проти психозів ненависті та деструктивності?» [18]. У листі міститься відповідь самого А. Ейнштейна. Він вбачає вирішення проблеми війни у створенні за міжнародною згодою законодавчого та судового органу для врегулювання будь-яких конфліктів, що можуть виникнути між націями. Однак є речі, які заважають влаштувати мирне життя за раціональними принципами – жага до влади та вразливість великих мас перед пропагандою. Люди піддаються маніпуляціям та стають інструментами в руках правлячих еліт, що часто вартує їм життя. Здається, це можна пояснити тільки тим, що «жага до ненависті та руйнування міститься в самій людині», яка в мирний час існує в латентному вигляді, пробуджуючись за сприятливих обставин. Зробити людину стійкою до «психозу жорстокості й деструктивності» проблематично, і не тільки через малоосвіченість, бо інтелектуали, будучи відірваними від реальності, навіть більше вразливі до пропаганди [18]. Як бачимо, А. Ейнштейн, як і годиться сумлінному адресанту, демонструє своє знання основних положень психоаналізу, очікуючи від З. Фройда ґрунтовної відповіді на поставлені запитання.

Можна сказати, що, з одного боку, З. Фройд дав вичерпну відповідь знаменитому фізику, але, з іншого боку, ця відповідь була обмежена листуванням, адже З. Фройд після листування з А. Ейнштейном не написав жодної роботи, присвяченої виключно проблемі війни. Хоча, здавалося б, це мало його хвилювати! Є думка, що З. Фройд навмисно уникав теми смерті у своїх роботах. Серед двох основних потягів він, і це очевидно, більше уваги приділяє Еросу, ніж Танатосу. Відтак, листування з А. Ейнштейном є одним із небагатьох випадків, коли З. Фройд пише про потяг до смерті, який є фундаментальною основою конфліктів та війн.

З. Фройд починає свою відповідь з роз'яснення взаємовідношення між правом та насильством. Здається, що це цілковиті протилежності, але насправді право розвинулося з насильства. Дотримуючись природничо-наукового погляду на людину, З. Фройд пише про те, що конфлікт інтересів серед людей, як і у тварин, вирішується за допомогою насильства, і в цьому немає нічого нового. Раніше першочергове значення мала фізична сила, згодом, із появою зброї поступившись місцем інтелекту, але від цього сутність конфлікту не змінилася. Найкращим фіналом є той, коли противник мертвий, бо це дає однозначні переваги: він більше не зможе почати бойові дії; його жажлива доля стримуватиме інших, а кровопролиття дозволяє задовольнити первинні інстинкти. Однак поступово в процесі цивілізації акцент зміщується в бік практики помилування, яка дозволяє використовувати ресурси того, кого було подолано. Разом із цим відбувався перехід від домінування свавілля насильства до права, тобто влади спільноти.

Право – це теж насильство, яке застосовується до кожного, хто йде проти волі спільноти. Закони спільноти гарантують безпеку її членам, вимагаючи замість обмеження особистої свободи і відмову від використання сили на свій розсуд. Держава досить ефективно регулює конфлікти всередині суспільства за допомогою права, але коли ми звертаємося до світової історії, то бачимо, що вона постає як нескінченна череда конфліктів між великими та малими спільнотами різного типу. З часом, із появою імперій, війни почали траплятися рідше, але стали більш руйнівними [18].

Розмірковуючи про насильство та право, З. Фройд, по суті, погоджується з тим, що має бути створена наднаціональна організація, яка буде визнана всіма і гратиме вирішальну роль у вирішенні будь-якого конфлікту. Проблема в тому, що в Ліги націй є повноваження судочинного органу, але відсутня реальна виконавча влада, тобто здатність впроваджувати свої рішення за допомогою сили. Оскільки учасники цього об'єднання не погоджуються делегувати йому дійсну, реальну владу, зусилля створити міжнародну організацію, яка б стала надійним запобіжником будь-яких конфліктів, поки що не увінчалися успіхом. З. Фройд у своїй критичній манері резюмує: «Будь-які спроби замінити грубу силу владою ідеалів в сучасних умовах фатально приречені на провал. Нелогічно ігнорувати той факт, що право від початку було грубим насильством, і до цього дня воно не може обійтися без допомоги насильства» [18].

Коментуючи припущення А. Ейнштейна про наявність у людині «інстинкту насильства та руйнування», яким можна пояснити легкість, з якою люди піддаються воєнній пропаганді, З. Фройд викладає у своєму листі основи психоаналітичного вчення про потяги. Усі людські потяги бувають двох видів: спрямовані на збереження та об'єднання, або сексуальні потяги, і спрямовані на руйнування та вбивство, або інстинкти агресії та руйнування. Кожний із інстинктів не існує без своєї протилежності, тому в людських діях, як правило, домінує якийсь один потяг, але з домішками іншого. Тому для залучення нації до війн використовують мотивації, пов'язані як з високими, так і низькими потягами, як явними, так і неартикульованими, наприклад, коли ідеальний привід – допомога, захист – приховує потяг до руйнування. Останній можна назвати інстинктом смерті, який може діяти як назовні, тоді ми прагнемо смерті іншого, так і всередину, тоді ми несвідомо прагнемо власного знищення. Перенос руйнівних імпульсів на інших людей та зовнішній світ у природі речей, і подолати людську агресивність наразі неможливо [18].

Попри те, що потяг до смерті, вічний *Танатос*, є константою людського існування, поряд із ним завжди існує його протилежність – потяг до життя, *Ерос*, який продукує почуття спільності між людьми, яка може бути двох видів: заснована на любові та заснована на спільній ідентичності. Таким чином, імператив любові та розвинута спільна ідентичність – це те, що протистоять війні [18].

Виникає питання, якщо потяг до смерті є частиною нашої природи, то чому так багато людей протестують проти війн? Чому вони не приймають війну як адекватну людській природі реальність? Як пише З. Фройд, відповісти на це питання можна так: «Кожна людина володіє здатністю перевершити саму себе, тоді як війна віднімає життя разом із надією; прагнення до збереження людського достоїнства здатне змусити людину вбити іншого, і наслідком цього є руйнування не тільки того, що досягнуто тяжкою фізичною працею, але й багато чого іншого» [18]. Війна протирічить нашій культурі, тобто моральним обмеженням, що культурою на нас накладаються, звідси нетерпимість до війни: «Для пацифістів, схожих на нас, – пише З. Фройд, – це не просто інтелектуальна та емоційна відраза, але й внутрішня нетерпимість, ідіосинкразія в її найбільш вираженій формі» [18]. І далі він продовжує: «Як довго потрібно буде чекати, щоб всі люди стали пацифістами? Відповідь невідома, але, можливо, не такі вже фантастичні наші припущення про те, що ці два фактори – схильність людини до культури та цілком обґрунтований страх перед майбутнім, що заповнене війнами, здатні в найближчому майбутньому покласти кінець війні. На жаль, ми не можемо вгадати магістраль чи навіть стежку, що веде до цієї мети. Не применшуючи точність суджень, можна лише сказати, що все, що в тій чи іншій формі зроблено для розвитку цивілізації, працює проти війни» [18].

Таким чином, війна, з точки зору З. Фройда, – це прояв *Танатосу* – потягу до смерті, руйнування та деструктивності. Висновки песимістичні, хоча лист З. Фройда завершується оптимістичними для читача словами. Культура та страх перед новими війнами – ось те, що, можливо, покладе кінець війні як такий. Однак, якщо звернутися до історичного контексту, то лист З. Фройда датується 1932 роком, тобто написаний у проміжку між двома світовими війнами. І, здається, у цей час були всі із зазначених З. Фройдом факторів, що протистоять війні: була культура, визначні культурні та наукові досягнення, і був страх перед новою війною. Між тим, ані те, ані інше не змогло запобігти новій війні. Що ж, як і будь-який потяг, потяг до смерті неможливо викорінити, його можливо лише втамувати. З цієї точки зору, допоки не відбудеться кардинальна модифікація людських інстинктів, війни будуть відбуватися. Можливо, колись культура змінить наші інстинкти настільки, що війни відбуватимуться рідше або зникнуть взагалі, але поки що цей час ще точно не настав.

Сучасні дослідження, які розвивають психоаналітичний погляд на війну

Ізраїльська дослідниця Вівіан Четріт-Ватін звертається до листування А. Ейнштейна та З. Фройда у зв'язку з ізраїльським соціально-політичним контекстом, підкреслюючи цікаву деталь: З. Фройд

намагається відповісти на ще одне питання, яке А. Ейнштейн не задавав: що підживлює прагнення до миру в людях? Вказуючи на напругу між реальністю воєн та тривким прагненням до миру, вона вибудовує свою власну концепцію, спираючись на роздуми Е. Левінаса про феномен війни та його розуміння етики як асиметричної відповідальності за іншого². Розвиваючи це визначення етики, Вівіан Четріт-Ватін висуває тезу, що прагнення до миру та людська здатність брати на себе відповідальність за іншого має коріння в нашому ранньому досвіді, зустрічі із жіночо-материнським виміром, який є в кожній людині [11]. Все, що стосується нашої здатності говорити, звертатися до іншого, бути відкритим до іншого є частиною жіночо-материнського виміру. Вона задається питанням, чи етика залишається лише в межах наших кабінетів, або можлива і поза ними, надаючи клінічні ілюстрації зі своєї психоаналітичної практики [11]. Однак гіпотеза Вівіан Четріт-Ватін стосується лише особистісного рівня, тоді як війна є соціальним процесом. Дослідниця висуває цікаву думку щодо зазначеного вище джерела прагнення до миру, але це навряд чи допомагає його досягти на рівні народів та держав. Це проблема, яка в цілому характерна для психоаналітичного підходу до війни, хоча він і не обмежується виключно аналізом особистості.

Професор Вамік Д. Волкан, який є засновником Центру вивчення розуму та людської інтеракції на медичному факультеті Університету Вірджинії та довгий час проводив та брав участь у неофіційних діалогах найрізноманітніших протиборчих груп по всьому світі, у різних травмованих суспільствах, розглядає проблеми, поставлені в листуванні А. Ейнштейна та З. Фрейда в контексті психології *великих груп*. Цей термін він використовує для позначення великої кількості людей, більшість з яких ніколи не бачили і не знали один одного особисто, але які поділяють однакові настрої, мають однакову історію предків, вигадану або реалістичну [14]. Ідучи шляхом, прокладеним Г. Ле Боном та З. Фрейдом, Вамік Д. Волкан розробляє власну концепцію великих груп, яка, на його думку, має допомогти зрозуміти, чому починаються війни. У межах цієї концепції він використовує такі поняття, як «ідентичність великої групи», «регресія великої групи», «прогресування великої групи», «ритуали великої групи», «скорбота великої групи», «обрана травма», «обрана слава», «ідеологія права», «крах часу», «очищення великої групи», «відносини лідер-послідовник», «репаративне лідерство», «деструктивне лідерство», «прийняття рішень», «політична пропаганда», «спільні упередження», «расизм», «Інший», «прикордонна психологія», «будівництво стін» та інші [14].

Зосереджуючись на аналізі ідентичності великої групи, Вамік Д. Волкан показує, що захист її ідентичності відіграє ключову роль у підтримці та ініціюванні воєн. Це відбувається через реактуалізацію обраної травми, тобто «спільного психічного образу дуже травматичної події, що сталася з вини ворога в історії предків великої групи» [14, р. 459], яка стає джерелом ідеології права – впевненості членів великої групи в тому, що вони мають право повернути втрачене їхніми предками багато років тому. Політична пропаганда у цих процесах спричиняє колапс часу, переплітаючи гаму почуттів щодо реактуалізованої обраної травми великої групи зі сприйняттям її поточних стосунків з Іншим [14]. Окрему роль у розв'язуванні війни грає психічна конституція політичного лідера.

Підсумовуючи свої міркування щодо фрейдівської концепції війни, Вамік Д. Волкан зауважує: «Я поділяю песимізм Зігмунда Фрейда щодо ролі психоаналізу в запобіганні війнам. Але в міру того, як світ змінюється, зростає потреба знайти серйозні нові шляхи зменшення та попередження напруженості між великими групами, що протистоять одна одній. Окрім дослідження людського розвитку та людської природи в індивідуальній психології, нам потрібно звернути увагу на те, як великі групи ставляться одна до одної» [14, р. 464]. На нашу думку, в соціології це завдання може бути реалізоване на перетині соціології війни та напрацювань, які ми відносимо до психоаналітичного напрямку.

Висновки

Війни, які тривають у XXI столітті, підтримані загальнолюдською консенсусною байдужістю до життів і долі мільйонів людей, що наразі страждають від бойових дій, змушують замислитися над питанням, як це можливо. Справді, ми живемо в парадоксальний час. З одного боку, постійно чути про нові здобутки науки: відкриття позаземних планетарних систем, на яких теоретично можливе життя; перша в історії фотографія однієї з чорних дір, наявність яких теоретично була передбачена теорією відносності А. Ейнштейна; запуск та початок функціонування надсучасного орбітального телескопу James Webb; перший в історії космонавтики політ ракети-носія Falcon 9 FT, яка вивела на орбіту корисне навантаження та здійснила м'яку посадку на Землю; робота марсохода NASA Perseverance та перший політ на іншу планету міні-гелікоптера Ingenuity; підготовка до пілотованої місії на Марс, яку здійснює SpaceX. Перелік досягнень тільки в одній галузі красномовно свідчить про те, що техніко-технологічний прогрес людства відбувається небувалими темпами й з кожним роком пришвидшується. Ми це маємо змогу спостерігати. Водночас, у багатьох країнах світу тривають війни. Це означає, що моральний та політичний розвиток помітно відстає від науково-технічного прогресу. Людство із захопленням спостерігає за досягненнями науки, відчуваючи на собі зростання комфортності власного життя, але демонструє абсолютну

² «Вбивство можливе лише тоді, коли один не дивився іншому в обличчя» (цит. за: [11, с. 445]), – пише Е. Левінас.

безпомічність перед війнами. Виглядає, справді, парадоксально. Ставлення людей до війн чимось нагадує ставлення до смерті. Люди не вірять у власну смерть та не можуть її собі уявити, а якщо смерть нагадує про себе, вони намагаються її не помічати. Так само вони не вірять у війну, а якщо війна трапляється де-інде, то ігнорують цей бентежний факт. Отже, чи можна запобігти війнам?

Відповідь З. Фрейда, яку ми детально розглянули вище, негативна. Він стверджує, що війна коріниться в нашій природі, маючи джерелом потяг до смерті, який з метою розрядки, щоб не знищити його носія, раз від разу спрямовується на зовнішній світ, інших людей, а тому не варто дивуватися, що війни трапляються. Історія людства постає як історія жорстокостей, вбивств, катувань, знущань одних людей над іншими. Це факт. За нашаруванням культури криється все та ж первісна людина, яка прагне повного та остаточного знищення свого ворога. Так само, як не можливо позбутися смерті, не можливо запобігти війнам, бо це частина людського співіснування. Ймовірно, коли ми досягнемо інших планет, то ми візьмемо із собою всю нашу агресивність, конфліктність, нетерпимість, а також проблеми соціальної організації. Повертаючись до теми космосу, варто підкреслити, що певні прояви насильства можливі навіть під час імітації польоту на Марс у земних умовах [19]. Отже, навіть стаючи космічною цивілізацією, ми разом із тим беремо у космос усі невирішені (або невирішувані) проблеми людської психології та соціальності, які у нас є наразі, зокрема недоліки міжнародних соціальних та правових інститутів, що не здатні запобігти війнам. Ситуація складається так, що війни не заважають, подекуди сприяють науково-технічному прогресу, який і надалі буде відбуватися такими ж швидкими темпами. Життя рідко коли буває справедливим, і з війнами та пов'язаними з ними стражданнями треба просто змиритися, пам'ятаючи про те, ким ми насправді є. Але, безперечно, існує й альтернативна відповідь.

«Відповідь З. Фрейда була неправильною» – так називається перший розділ книги професора психіатрії Генрі Паренса, присвяченої пошуку відповіді на питання, чому відбуваються війни [20]. На думку Г. Паренса, війна не є неминучою, бо модель агресії на основі інстинкту смерті, якої дотримувався З. Фрейд, не може бути ані підтверджена, ані спростована, тобто не може бути фальсифікована. Окрім цього, вона може бути використана для виправдання війни, а може й провокувати її. Це є достатньою підставою стверджувати, що відповідь З. Фрейда на питання А. Ейнштейна була неправильна, тим паче що сам З. Фрейд сумнівався в багатьох своїх гіпотезах. Спираючись на результати багаторічного дослідницького проекту, який передбачав спостереження за розвитком шістнадцятих новонароджених немовлят та їхніх матерів, автор пропонує альтернативну фрейдівській теорію агресії – «мультитрендову теорію агресії», яка не спирається на уявлення про інстинкт смерті, а є клінічно обґрунтованою. Війна, хоч і глибоко вкорінена в історії людства, не є його долею, й розуміння її складностей є ключовим для побудови світу, де конфлікти вирішуватимуться іншим, ніж військовий, шляхом [20]. Г. Паренс розглядає зусилля, які спрямовані проти війни і які мають продовжуватися: створення міжнародних спільнот, встановлення міжнародного права, зміни в практиках виховання, зокрема навчання батьків із метою досягнення оптимізації психічного розвитку дітей. Він не пропонує принципово нових стратегій, які могли б допомогти нам запобігти війнам, але наполягає на тому, що ці зусилля потрібно продовжувати, що у підсумку призведе до побудови значно безпечнішого світу.

Таким чином, хоча З. Фрейд не приділив великої уваги проблемі війни, особливо можливостям її запобігання, його роздуми на тему війни сприяли виникненню, по суті, окремої дисципліни – психоаналізу війни та інспірували дискусію про психічні причини війни. У певному сенсі на лист З. Фрейда було отримано багато-багато відповідей, в яких були розвинуті, підхоплені, спростовані ті чи інші його ідеї. Безперечно, цей процес наукового пошуку триває, і, сподіваємося, він буде продуктивним. У подальших дослідженнях ми б хотіли більшу увагу приділити концепції Г. Паренса, зокрема його ідеям щодо післявоєнних реакцій, що визначають співіснування народів після руйнівних воєн. Розроблення ефективних методів запобігання воєн, їх справедливого припинення залишається амбітним завданням для всього людства.

Список літератури:

1. Історія соціології: навчальний посібник. За ред. І.П. Рущенка. Х.: ТОВ. «Планета-Прінт». 2017. 442 с.
2. Волобуєва С. Фрейд, Зигмунд. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Фрейд, Зигмунд> (дата звернення: 26.09.2023).
3. Gillam S. Sigmund Freud: famous neurologist. ABDO. 2011. 112 p.
4. Zaretsky E. Political Freud: A History. New York. Columbia University Press. 2015. 248 p.
5. Razinsky L. Freud, Psychoanalysis and Death. Cambridge University Press. 2012. 313 p.
6. Morag T. The Challenges of the Great War to Freud's Psychoanalysis. *100 years of European Philosophy Since the Great War*. Cham: Springer, 2017. Pp. 119-139. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-50361-5_7 (дата звернення: 26.09.2023).
7. Gertz N. Blood/Lust: Freud and the Trauma of Killing in War. *Formations: The Graduate Center Journal of Social Research*. 2010. Vol. 1. № 1. Pp. 65-79.
8. Pavyn-Cuñillar D. Freud on war and violence: From disillusionment to hope, back and forth. *Psychotherapy and Politics International*. 2022. Vol. 20, № 4. Pp. 1-9. DOI: <https://doi.org/10.24135/ppi.v20i4.09> (дата звернення: 26.09.2023).

9. Dai Cui. An Analysis of Freud's View of War. *9th International Conference on Humanities and Social Science Research (ICHSSR 2023) Advances in Social Science, Education and Humanities Research*. 2023. Pp. 1344-1349.
10. Benvenuto, S. (2022). Freud, and the Enjoyment of War. *European Journal of Psychoanalysis*, Vol. 9. No. 2. URL: <https://www.journal-psychoanalysis.eu/articles/freud-and-the-enjoyment-of-war/>
11. Chetrit-Vatine V. Freud's Why War? Revisited. *The International Journal of Psychoanalysis*. 2022. 103:3. Pp. 444-454. DOI: <https://doi.org/10.1080/00207578.2021.1884447> (дата звернення: 26.09.2023).
12. White K. The correspondence between Albert Einstein and Sigmund Freud in "Why War" and the socio-political perspective of Alfred Adler. *The International Journal of Psychoanalysis*. 2022. 103:3. Pp. 480-494. DOI: <https://doi.org/10.1080/00207578.2022.2068775> (дата звернення: 26.09.2023).
13. Stoloff J.-C. Why war in the Age of the Anthropocene? The dialogue between Freud and Einstein and the question of peace. *The International Journal of Psychoanalysis*. 2022. 103:3. Pp. 467-479. DOI: <https://doi.org/10.1080/00207578.2022.2068777> (дата звернення: 26.09.2023).
14. Volkan V. A look at Albert Einstein's question "why war?" with a focus on large-group psychology. *The International Journal of Psychoanalysis*. 2022. 103:3. Pp. 455-466. DOI: <https://doi.org/10.1080/00207578.2022.2068774> (дата звернення: 26.09.2023).
15. Фройд З. Чому війна? «Психоаналіз», № 25 (1) 2023. С. 11-30.
16. Marcuse H. *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*. Boston: Beacon Press. 1974. 304 p.
17. Freud S. Reflections on War and Death. Moffat & Yard. New York. 1918. URL: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/35875/pg35875-images.html> (дата звернення: 26.09.2023).
18. Freud S. Why War? An exchange of letters between Freud and Einstein. URL: <https://www.transcend.org/tms/wp-content/uploads/2017/06/Why-War-Freud.pdf> (дата звернення: 26.09.2023).
19. Dubè, S., Santaguida, M., Ancil, D., Giaccari, L., & Lapiere, J. (2021). The Case for Space Sexology. *The Journal of Sex Research*. 2021. 60 (2), 165–176. <https://doi.org/10.1080/00224499.2021.2012639> (дата звернення: 26.09.2023).
20. Parens H. *War Is Not Inevitable: On the Psychology of War and Aggression*. Lexington Books. 2014. 280 p.

Отримано 28.09.2023

Прийнято до друку 30.10.2023

FREUD AND WAR

Zubarev Oleksandr – PhD in sociology, Department of Sociology V.N. Karazin Kharkiv National University, Svobody Square, 4, Kharkiv, 61022, Ukraine, e-mail: alexandr.zubarev@karazin.ua, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9722-2851>

The article examines the issues of war in the context of the life and work of Sigmund Freud in historical and sociological retrospect. Using a personal approach to the analysis of historical and sociological material, the author analyzes the impact of war on Z. Freud's life. It is noted that despite the difficult financial situation, the presence of Z. Freud's three sons at the front, the wartime was quite fruitful for him. It was at this time that the famous "Introductory Lectures on Psychoanalysis" were published, from which experts sometimes recommend starting acquaintance with this system. S. Freud's views on war and death, expressed in the essay "Reflections on War and Death", written six months after the start of the First World War, are analyzed in detail. In this work, the founder of psychoanalysis puts forward two theses: first, war leads to disillusionment with civilization; secondly, war leads to a change in our attitude towards death. War washes away the later cultural stratifications from civilized man and brings back to light the primitive man who lives in the depths of our unconscious. Special attention is paid to the correspondence between Z. Freud and A. Einstein, in which the problem of war is discussed. To A. Einstein's question "Is there any way of delivering mankind from the menace of war?" Z. Freud answers negatively. The resolution of conflicts with the help of force is inherent in all animals, including man, although in the process of civilization the role of intelligence in human conflicts has increased. The death instinct works in every person: it manifests itself internally when we unconsciously desire our own destruction, and externally when we desire the death of another. The transfer of destructive impulses to other people, the outside world is a way to preserve oneself, so it is impossible to completely overcome human aggressiveness. The article discusses works of Vamik D. Volkan and Viviane Chetrit-Vatine, who develop a psychoanalytic approach to war. In summary, the author claims that moral and political progress lags significantly behind technical and technological progress, which cannot but cause moral concern. All this forces us to look for new opportunities to prevent and resolve conflicts by non-military means.

Keywords: psychoanalysis, war, conflict, history of sociology, death instinct.

References:

1. Ruschenko, I. (ed.) (2017) *History of sociology: textbook*. Kharkiv: LLC "Planet-Print" [in Ukrainian]
2. Volobuyeva, S. (2019) Freud, Sigmund. *Great Ukrainian encyclopedia*. Available at: <https://vue.gov.ua/Фройд, Зигмунд> (Last accessed: 26.09.2023) [in Ukrainian].
3. Gillam, S. (2011) Sigmund Freud: famous neurologist. ABDO Publishing Company.
4. Zaretsky, E. (2015) *Political Freud: A History*. New York. Columbia University Press.
5. Razinsky, L. (2012) *Freud, Psychoanalysis and Death*. Cambridge University Press.

6. Morag, T. (2017) 'The Challenges of the Great War to Freud's Psychoanalysis', in Sharpe, M., Jeffs, R. and Reynolds, J. (eds) *100 Years of European Philosophy Since the Great War*. Cham: Springer, pp. 119-139. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-50361-5_7 (Last accessed: 26.09.2023).
7. Gertz, N. (2010) 'Blood/Lust: Freud and the Trauma of Killing in War', *Formations: The Graduate Center Journal of Social Research*, 1(1), pp. 65-79.
8. Pavyn-Cuñillar, D. (2022) 'Freud on war and violence: From disillusionment to hope, back and forth', *Psychotherapy and Politics International*, 20(4), pp. 1-9 DOI: <https://doi.org/10.24135/ppi.v20i4.09> (Last accessed: 26.09.2023).
9. Dai, C. (2023) 'An Analysis of Freud's View of War', in Proceedings of the *9th International Conference on Humanities and Social Science Research (ICHSSR 2023)*. Advances in Social Science, Education and Humanities Research, pp. 1344-1349.
10. Benvenuto, S. (2022) 'Freud, and the Enjoyment of War', *European Journal of Psychoanalysis*, 9(2). Available at: <https://www.journal-psychoanalysis.eu/articles/freud-and-the-enjoyment-of-war/> (Last accessed: 26.09.2023).
11. Chetrit-Vatine, V. (2022) 'Freud's Why War? Revisited', *The International Journal of Psychoanalysis*, 103:3, pp. 444-454. DOI: <https://doi.org/10.1080/00207578.2021.1884447> (Last accessed: 26.09.2023).
12. White, K. (2022) 'The correspondence between Albert Einstein and Sigmund Freud in "Why War" and the socio-political perspective of Alfred Adler', *The International Journal of Psychoanalysis*, 103:3, p. 480-494. DOI: <https://doi.org/10.1080/00207578.2022.2068775> (Last accessed: 26.09.2023).
13. Stoloff J.-C. (2022) 'Why war in the Age of the Anthropocene? The dialogue between Freud and Einstein and the question of peace', *The International Journal of Psychoanalysis*, 103:3, p. 467-479. DOI: <https://doi.org/10.1080/00207578.2022.2068777> (Last accessed: 26.09.2023).
14. Volkan, Vamik D (2022) 'A look at Albert Einstein's question "why war?" with a focus on large-group psychology', *The International Journal of Psychoanalysis*, 103:3, pp. 455-466. DOI: <https://doi.org/10.1080/00207578.2022.2068774> (Last accessed: 26.09.2023).
15. Freud, Z. (2023) Why war? 'Psychoanalysis', No. 25 (1), pp. 11-30 [in Ukrainian]
16. Marcuse, H. (1974) *Eros and Civilization: A Philosophical Inquiry into Freud*. Boston: Beacon Press. 304 p.
17. Freud, S. (1918) *Reflections on War and Death*. Moffat & Yard. New York. Available at: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/35875/pg35875-images.html> (Last accessed: 26.09.2023).
18. Freud, S. (1933) Why War? Available at: <https://www.transcend.org/tms/wp-content/uploads/2017/06/Why-War-Freud.pdf> (Last accessed: 26.09.2023).
19. Dubè, S., Santaguída, M., Anctil, D., Giaccari, L., & Lapierre, J. (2021) 'The Case for Space Sexology'. *The Journal of Sex Research*, 60(2), 165-176. DOI: <https://doi.org/10.1080/00224499.2021.2012639> (Last accessed: 26.09.2023).
20. Parens, H. (2014) *War Is Not Inevitable: On the Psychology of War and Aggression*. Lexington Books.

Received 28.09.2023

Accepted 30.10.2023